

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1\(39\).306549](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1(39).306549)

УДК 1(091) 477 +17

Юлія Грибкова, Марія Кацуба

**ВИСМІЮВАННЯ ВАД УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У
ТВОРЧОСТІ МАНДРІВНИХ ДЯКІВ**

Сатирична література в Україні у XVII–XVIII ст. була частиною так званої «народної сміхової культури», яка офіційно не визнавалася. До неї належить і творчість мандрівних дяків. Насправді це була верства освічених людей, які з різних мотивів заробляли на хліб у мандрах країною. Їхня усна творчість особливо позначилася в українській культурі XVIII ст., вона сповнена критики вад тогочасного суспільства. Засобами сатири й гумору бурлескна й травестійна поезія дяків утверджує гідність людини, висміює суспільні порядки з метою їх покращення. Шквал критики спрямований зокрема проти священників і тогочасної суспільної еліти, що покликана подавати моральний приклад простим людям. Своєю основною метою мандрівні дяки вважали виховання в людині високих моральних чеснот.

Ключові слова: українське суспільство, бурлескна і травестійна поезія, мандрівні дяки, осуд суспільних вад, гідність людини.

Творчість мандрівних дяків в українській культурі знаменує яскравий спалах народних талантів у той час, коли відчувався занепад ідеалів Гетьманщини, в Україні впроваджувалося кріпацтво, свобода й гідність людини наражалися на величезну небезпеку поневолення російським царизмом – з одного боку, а польською шляхтою – з другого. Українські мандрівні дяки мали своїм прообразом верству середньовічних вагантів – вільних студентів, які мандрували університетами Європи і висловлювали в творчості своє світорозуміння, сповнене оптимізму, поваги до свободи людини й пошанування її гідності. Пласт мандрівних дяків в Україні складала в основному освічені люди, які з різних причин або на певний час, або цілком покинули навчання, як правило, в Києво-Могилянській академії, і шукали місце праці, або розваги у мандрах країною. Звідти й назва цієї групи людей. Особливо активізувалася їхня діяльність під час Різдва, чи Великодніх свят, коли простий народ на певний час звільнявся від тяжкої праці й міг присвятити увагу творчості мандрівних дяків.

Творчість таких людей, як правило, була відповіддю на запити суспільства, його найширших верств, автори прагнули порушувати актуальні питання повсякденного життя простих людей, критикувати вади окремих людей, чи суспільних верств і суспільства в цілому, щоб виставити ці вади на загальний осуд, закликаючи цим їх позбутися. Мандрівні дяки керувалися благородною метою – привернути увагу до недоліків, вад тогочасного суспільства, адже вони усвідомлювали, що люди завжди мріяли жити в справедливому суспільстві, де була би пошанована людська гідність, задоволені природні права людини на

свободу, власність, життєві потреби. Ці теми особливо виразно прозвучали у творчості мандрівних дяків, що вважали себе незалежними від урядових регламентів, церковних приписів і норм суспільства, яке вони нещадно критикували й висміювали.

Про особливості бурлескної творчості мандрівних дяків як виняткового жанру тогочасної української літератури писали переважно історики літератури та літературознавці: П. Житецький, В. Перетц, С. Єфремов, М. Возняк, М. Грушевський, Д. Чижевський, В. Микитась та ін. Досить вичерпними є монографії Леоніда Махновця «Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.» [Махновець 1964] та Геннадія Ноги «Звичаї тієї у давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть)» [Нога 2001]. Леонід Махновець опрацював українську гумористичну літературу, ґрунтовно проаналізувавши поезику різдвяних та великодніх віршів мандрівних дяків, а Геннадій Нога, зокрема, особливо виразно наголосив на темі реалізму, сміху й сакральності у їхній творчості, що, на наш погляд, і дозволяє розглядати цю творчість у контексті критики та висміювання вад тогочасного суспільства. Написані наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. з відомих причин сатиричні твори мандрівних дяків ширилися в рукописах, а розшукали й почали публікувати їх літературознавці тільки у XIX ст.

Варто наголосити особливості соціальної тематики творчості мандрівних дяків в Україні у XVIII ст. в контексті народної сміхової культури.

У культурології вже усталена думка, що в кожному епоху, а надто в епоху Середньовіччя в культурі чітко виділені два пласти: один офіційний пласт, куди відносять визнану владою й освячену церквою різного виду мистецьку творчість, освіту, тобто все, що охоплює поняття культури; другий пласт неофіційний, це так звана народна культура, яка була заборонена, ширилася усно, передавалася з покоління до покоління, не визнавалася й заборонялася, наче крамола. До такої культури й належала творчість мандрівних дяків. Коли мова йде про XVIII ст., то відомо, що у той час на перший план виступає саме література як вид мистецтва, здатний чи не найвиразніше критикувати вад тогочасного суспільства, наголошувати на потребі пошанування гідності людини та пріоритеті моральних цінностей, на вихованні їх у найширших масах. Творчість мандрівних дяків порушує в основному побутову тематику, вона розрахована на сприйняття простолюду, хоча світоглядові мандрівних дяків, середовище яких сформувалося із освічених людей, переважно студентів і випускників Києво-Могилянської академії, притаманні ідеї антиклерикалізму, природного права, особливо ж ідеї поваги до свободи й гідності людини та почуття справедливості. Це засвідчують їхні твори переважно сатиричного змісту, здебільшого трагедійні й бурлескні, зібрані у томі «Українська література XVIII ст.» [Українська література 1983], як уже сказано, написані у той час, вони зберігалися в рукописах, а

привернули увагу дослідників і опубліковані тільки у XIX–XX ст.

При першому ж прочитанні помітно, що твори мандрівних дяків сповнені гумору й дотепності, вони написані на сюжети, знайомі широкому загалу, викликають щирий сміх. Авторі використовували сміх з метою привернути увагу до важливих проблем тогочасного суспільства. Давно відомо, що сміх здатен вирішувати складні завдання тоді, коли серйозні жанри втрачають свій вплив. Він допомагає привернути увагу до того явища, яке замовчувалося, або залишалося таємничим, невідомим, або навіть непередбачуваним. Гумор дає людині можливість бачити речі у несподіваному світлі, і є складовою частиною творчого мислення. Відомо, що протягом історії людства сміхова культура потрапляла в опозицію до офіційної, часто зазнавала переслідувань, проте сама природа людини гарантувала їй право на існування. В Україні XVIII ст. сатиричні й травестійні тексти виконували роль «руйнівної» сили старого, усталеного ладу, освяченого літературою серйозною, офіційно визнаною. Творчість мандрівних дяків того часу допомагала зрозуміти, привертала увагу до того, що у піднесеному ховається нище, у духовному – матеріальне, в урочистому – буденне. Протистояння традиційності й нового світобачення, носієм і виразником якого виступала бурлескна й травестійна творчість мандрівних дяків, набирало характеру непримиренності.

Визнаною, серйозною й потрібною в той час вважалася переважно література духовна, яка намагалася втримати монополію ідейного впливу на суспільство, зокрема у сфері культури. Православна традиція окреслювала поняття «культура» тим колом, яке було пов'язане з сакральними цінностями, що символізували стабільність ідеального світу. В культурному плані ця традиція не інтерпретувала того, що стосувалося побуту й буденності. Гумор травестійної й бурлескної творчості мандрівних дяків порушував усталену традицію, не враховуючи суспільних приписів і авторитетів. Саме молоді студенти й школярі взяли на себе місію виправляти недоліки суспільства, починаючи з найширшої сфери – буденності. У повсякденному житті діють звичайні люди, вирішуючи свої насущні проблеми, і гумор сатиричних творів мандрівних дяків допомагав побачити ці проблеми ніби збоку. Висміюючи переваги їх, а також стосунки між членами суспільства, автори таких творів намагалися змінити і людину, і суспільство в цілому. Вістря їхньої критики й висміювання було спрямоване насамперед на сакральні, віками усталені цінності й відносини, які при влучному погляді виявлялися аж ніяк не сакральними й непорушними, а інколи навіть виглядали злочинними. Можна сказати, що в українському суспільстві завдяки діяльності мандрівних дяків ширилася ідея покращення життя людини не так через освіту й науку, як через її моральне вдосконалення. Змінити людину й суспільство в цілому, на думку мандрівних дяків, як впливає із їхньої творчості, могли тільки моральні чесноти, втіленню яких у життя повинна була сприяти критика вад насамперед тих людей, які повинні бути

моральними авторитетами. З цих міркувань, на наш погляд, у травестійних та бурлескних творах переважають висміювання вад священників та «зниження» аж до тогочасного українського сільського побуту стосунків небожителів. Гумор, який переважає в творчості мандрівних дяків, – це прояв розумного, життєрадісного, гуманістичного й оптимістичного ставлення до дійсності, торжество здорових сил життя. Автори демонструють розуміння людської слабкості, недоліків і недосконалості людської натури, тому критика цих недоліків не дошкулна і нищівна, вона переводить об'єкт висміювання в розряд елементарно-комічного. Можна провести паралелі з французькими просвітниками, які вважали, що висміювання вад людини, проповідь високих моральних чеснот у театральній виставі може призвести до покращення моралі широких кіл глядачів (Вольтер).

Вельми важливим виглядає і той факт, що бурлескна й травестійна творчість мандрівних дяків написана й проголошувалася розмовною українською мовою. В Україні народна розмовна мова впроваджена в літературу знаменитою «Енеїдою» Івана Котляревського, але творчість мандрівних дяків, у ті часи мало відома й не визнана офіційно, значно випереджала цей класичний зразок. Дослідник Г. Нога з цього приводу слушно зауважив: «Але не була українська мова в устах віршарів-гумористів об'єктом для викривлення. Вона лише допомагала викрити все карикатурне й потворне в житті, була тією віддушиною, де народ і його мандрівні вчителі знаходили джерело здорового оптимізму» [Нога 2001; 50]. Не можна не визнати й правоти цього дослідника щодо виокремлення процесів секуляризації культурного життя в Україні у XVIII ст. Як літературознавець він наголошує на таких процесах насамперед в літературі, де «почався невпинний рух від фотографічності, традиційності у напрямку до створення літературної фікції, і першим його етапом був крок від сакрального до профанного. Незмінний у своїй заданості християнський світ зазнає перетворень: з'являються герої, хоча й не нові, але вигадані, суто літературні, які діють згідно із власними бажаннями та уподобаннями. Це неісторичні постаті, але у них можна впізнати національні риси українців, які проявляються у побутових ситуаціях» [Нога 2001; 50–51]. Варто наголосити, що в бурлескній літературі мандрівних дяків звичайна людина відчувала свою свободу й людську гідність, адже сюжети, які висміювали небожителів, чи «сильних світу цього» давали змогу кожному слухачеві відчувати себе рівним із ними.

Найпоширенішою й найпривабливішою темою бурлескних творів мандрівних дяків є викриття вад священників, тут висміяна їхня заздрісність, жадібність, лицемірство, підступність і брехливість. Ця тема не була новою – у європейській літературі того часу можемо знайти численні приклади такого висміювання, хоча б відомий твір Поля Гольбаха «Кишенькове богослов'я, або короткий словник християнської релігії», де автор приховав своє справжнє прізвище під псевдонімом абата Берньє. Тут

вказано, зокрема, що «держави виявляють глибоку пошану до духовенства..., вбачаючи в ньому богообраний стан людей, покликаних вести інших по шляху спасіння» [Гольбах 1980; 9], і автор іронічно зауважує, що «народи... сміливо довіряють своєму духовенству, яке повсюдно звикло володіти їхнім розумом і підкоряти собі їхні судження» [Гольбах 1980; 10]. У «Попередніх міркуваннях» до укладеного Словника французький просвітник дошкульно висміяв лицемірну мораль церковнослужителів, влучно підкресливши, що «у наш час вся політика зводиться до потурання пожадливістю духовенства, а вся мораль – до покірності йому» [Гольбах 1980; 20]. Священнослужителі часто самі зневажають ті чесноти, які проповідують іншим, нерідко бачимо, зауважує автор «Кишенькового богослов'я», як високі духовні особи – священники або ченці – ведуть розпусне життя і погрузли в гріхах, які засуджуються християнською мораллю, – словом, аніскільки не зважають на свої власні настанови [Гольбах 1980; 22]. Коли порівняти думки Поля Гольбаха, висловлені у його «Кишеньковому богослов'ї», і думки у творчості дяків, то може здаватися, що мандрівні дяки його просто переказали. Наприклад, у «Вірші про Кирика», «Про Кирика і жадного попа», «Сатиричній коляді» та інших подібних творах знаходимо ті ж мотиви висміювання й саркастичної критики духовенства, які озвучені у згаданому словнику, зокрема, дошкульно висміяна жадібність «отця Кондрата», який: «Кадить, молитву дієт, маєт взор набожний./А мислить, как би виньст карман не порожній!/Одним глазом в параклис умильнозираєт./ Другим – в блюдце, где деньги, бистро поглядаєт!/ Как у попа к серебру жар воспламениться – /Ні кутею, ні ситою вовк не втолиться!» [Українська література 1983; 195].

Подібними дошкульними епітетами висміяні й ченці, які раніше жили в печерах, а тепер, пише автор, «і каменними ізбами бракують», зате вони «гордостю не п'яні», хоча й «в розкошах погрязли, как мідь в океані». Автор вірша змальовує глузливу, саркастичну картину, яка не може не викликати сміху: «Как заморить себе, бідний, да выйдець із кельї./ Всилу, мертвецъ, за брюхом дойдець до вечерні./ Не розсуждають плотськи, но мислят по духу, / На скріплене стомаха п'ють добре сивуху!» [Українська література 1983; 195]. Про жадібність і лицемірство ченців свідчить весь обширний текст «Коляди». Не забуті тут і світські чиновники, які думають про наживу, пригноблюють простого селянина, змушують себе утримувати, давати хабарі й вигадують різні заборони, щоб тримати народ у бідності й покорі.

Висміювання лінощів, здирництва й паразитування ченців відчувається і в «Плачі Київських монахів», які впали в розпач, бо в монастирів відібрали маетки, завдяки прибуткам з яких вони могли одягатися у пишні яси, п'яти дорогі напої, навіть горілку, їсти не тараню, а свіжу осетрину, а тепер доведеться про все забути, частіше ходити до церкви і купувати дрова за гроші, навіть турбуватися про чистий одяг.

Відвертим глузуванням виглядають слова ченця, що така кара впала на монастир, бо вони, прикриваючись щирою вірою в Бога, не жили згідно Божих заповідей: «Ми хотя во Христа і твердо віруєм,/ Но по словам його мало що ділаєм!» [Українська література 1983; 221].

Висміюють жадібність і сатиричні оповіді про вади священників обширна «Вірша про Кирика» та значно коротша «Про Кирика і жадного попа». Сюжет обох віршів майже однаковий – це оповідка про бідного селянина, який тяжко працює і не може прогодувати себе та сім'ю, не має чим заплатити за похорон померлої саме в жнива дитини, а «священик бородатий, попадая гладкая» відмовляється хоронити, вимагаючи негайної платні, всіляко принижує людську гідність «бідного мужика Кирика», обзиває його і його жінку ледарями та іншими образливими словами, грубо виштовхує з оселі й навіть б'є. Коли доля змилосердилася над бідним і послала йому скарб, заздрісний священник з попадею придумали підступний план, щоб відібрати гроші: піп одягнув волову шкуру з рогами, налякав мужика і відібрав глек з грошима. Та не встиг поживитися, був покараний за свою заздрісну жадібність і підступ – шкура приросла до тіла, а руки – до глека. Ніхто не міг його врятувати, ні чиновництво, ні архієрей, навіть молитва в Почасві не змогла змити сором і гріх. Над ним насміхалися прихожани храму, селяни, а особливо священники у своєму колі. Врятував його у першому випадку старець, який порадив щиро покаятися і більше не робити «прикрості народу». У коротшому вірші попа рятую Кирик, забувши свої гроші: «Як зняв Кирик шкуру і гроші взяв./Піп закричав ще й зубами заскреготав -/ Шкода йому тих грошей, але нема що робити, / Лучче гроші оддати, чим з рогами ходити» [Українська література 1983; 211]. Автор другого вірша відверто глузує, адже натура попа не змінилася після того, як він побував у волівій шкурі – він надалі залишився заздрісним і жадібним, ласим до грошей, чи до чужого доробку.

Висміювали мандрівні дяки й актуальну в ті часи тему набуття дворянства, критикуючи прагнення мужиків чи рядових козаків отримати дворянський герб. Цю тему автори віршів пов'язують зі свободою і людською гідністю, адже мати дворянський герб ще ніяк не означає бути вільним, чи гідною й справедливою людиною, жити чесною працею на своїй землі й шанувати свій рід. Про це йде мова у вірші «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», в якому ліричний герой демонструє свою людську гідність працьовитою людиною, що і є для нього справжнім «дворянством»: тяжкою працею за допомогою лопати, грабелі, сокири, коси і ціпа (які можуть бути, він вважає, окрасою його герба), він доробився худоби, млина, винниці, зміг дати освіту дітям, а дворянство просто купив, з чого відверто глузує: «З казенного мужика зробився я паном/ І дворянство доказав, хоть уже й не даром» [Українська література 1983; 212]. Подібна тема гідності людини-трудяра порушена і в творах «Плач дворянина», «Сатира на слобожан», де відверте глузування з купленого звання переконливо продемонструвало, що дворянські титули не

можуть гарантувати людині свободу і почуття гідності: «Давали все ему, что было у кого,/ Понеже вольность нам дороже от всего» [Українська література 1983; 213]. Малороси-українці, які орють землю, випасають овець і чумакують, не можуть зрівнятися з вільними козаками. Автори віршів підкреслили солідарність з козацтвом, адже козаки пишаються своєю свободою, яку розуміють насамперед як незалежність від будь-кого, і для цього не потребують титулів, чи дворянських гербів.

Особлива активність творчості мандрівних дяків припадала на календарні обрядові свята, особливо Різдво й Великдень. На ці дні навіть студенти Києво-Могилянської академії поклали великі сподівання – вони могли заробити гроші чи харчі саме завдяки творчості, тому готувалися заздалегідь колядувати, щедрувати і вітати обивателів, які їх за це обдаровували. Зрозуміло, що колядки й привітання повинні були не просто прославляти релігійні події – народження, чи воскресіння Ісуса, а й наблизити дійства до тогочасного побуту, зробити їх веселими і зрозумілими для кожного. Дослідник бурлескної творчості Г. Нога слушно зауважує: «Офіційний світ, релігію і церкву усвідомлюють в народному середовищі в контексті буденної свідомості епохи. Культура цього середовища є малорухомою і не виходить за межі свого статичного світу, скажемо більше – вона є тотожною йому, свідомість людини дорівнює тут її поведінці. Таким чином ставлення до християнських святинь у народному середовищі природно є амбівалентним: вони сприймаються і як сакральне, і як потенційно смішне» [Нога 2001; 56]. Висміювання вад, критичне ставлення до релігії й церкви, особливо до служителів культу в творах мандрівних дяків проступає в сюжетах травестійних оповідок про небожителів, практикованих саме під час Різдва й Великодня.

Наприклад, «Різдвяна вірша» («Христос народився, щоб мир веселився»), відома в шести різних варіантах, розповідає про події, засновані на біблійному сюжеті. Але розповідає так, що усі персонажі діють, наче селяни у буденному житті, що задає веселий тон сприйняття. Три царі, які принесли дари й прийшли поклонитися Христові, прийняті Йосипом як гостинним господарем у звичайній оселі: «Сідайте в нас,/Почаствуем вас,/Чим бог нам дав!»/По кухлику варенухи,/По каганцю сивухи/ Зараз ім підсулив./Як хлиснули,/ Сидячи й заснули./А Їсько й свічку погасив» [Українська література 1983;150–151]. Святий Йосиф, чоловік Марії-Богородиці постає як звичайний український селянин, наділений всіма рисами тогочасного пересічного господаря, навіть ім'я йому надано звичне для села. У «Пісні на Рождество Христово» він їде у Вифлеєм, обов'язково бере з собою горілку, як заведено в Україні, передбачаючи різні ситуації. Він справді «упав у велике багно», де застряг і віз, і кобила. Змучена тварина не може впоратися, тому візник просить випадкових подорожніх про допомогу, та при спробі витягти із болота, кобилі відірвали хвіст. Йосиф забуває про мету своєї подорожі, він вже одержимий бажанням помститися за знівечену кобилу, лає своїх випадкових помічників чисто

мужицькими словами: вони і шельми, і «рабії» (розбійники), не заслуговують подяки, а навпаки – побиття тим же хвостом. Автор зводить біблійний сюжет до буденних уявлень, вносить у духовний світ Біблії побутові дрібниці з місцевого сільського життя, піднімаючи селянина до рівня біблійного персонажа, тим самим позбавляє його навіюваного священниками страху Божого. Марія з Йосифом і дітям, наче звичайна сім'я, утікають на ослі в Єгипет, а цар Ірод наказує знищувати всіх немовлят, за що покараний Богом найважчими відомими селянам болячками: у голові зашуміло, в животі забуркотіло, його мутило, коло серця нудило, «коло очей позеленіло, під носом почорніло, мов у собаки під хвостом» [Українська література 1983; 152]. Від насланих болячок не могли врятувати жорстокого Ірода ні лікарі, ні баби-шептухи, тож він опинився у пеклі, де «хлище гарячу смолу». Там перебувають римські імператори та всі ті, хто влаштовували гоніння на християн, як бачимо, сатира й висміювання у дяківській творчості сягали аж часів Риму, це вагомо підтверджує тезу, що мандрівні дяки були освічені люди свого часу.

Дошкульнішим і смішнішим виглядає інший варіант «Різдвяної вірші», де героями є чорт, Адам і Єва, а Бог виступає наче звичайний господар, який карає за непослух своїх слуг: «Чи чули ви, панове, зроду, / Що бог прийшов до нас аж сам?/ Чого ж? Побити пику й морду/ І очі виколоть бісам» [Українська література 1983; 154]. Чорт спокусив Адама, напоїв його, той пропив сорочку, опинився голий, однак разом з ним і Єва завинила, бо не застерегла чоловіка. Бог все бачив, не сприймає їхнього каяття, виганяє їх із раю, наказує працювати: «І ти іди, небого, прями! /Адам тебе щоб наглядав!/ А щоб не сміла яблук красти./Адаму я нагайку дав» [Українська література 1983; 155]. Все змінилося з народженням Христа, всіх він звеселив і ошчасливив: «Родивсь Христос. Адам гуляє./ Є нова свита і кожух, /І Єва в плахті походжає, /І знов радіє дух» [Українська література 1983; 155]. Ще один варіант «Вірша на Різдво Христове» малює картину сільського свята – всі танцюють і веселяться, а «Старенький біг/На стіл ізліг/ І сам собі дума:/ «Празник душам/ Тільки Адам/ Із Євою рюма» [Українська література 1983; 156]. Шкода Богові стало покараних, тому він змилювався, «кликнув Гаврила швиденько» і наказав написати Адамові лист, у якому прощає його гріх, велить радіти, вийти з пекла і насолоджуватися життям. Детально описані сцени вручення і прочитання Божого листа, вони виглядають у даній ситуації досить смішними й нагадують сільський побут: отримавши Божого листа, Адам одягнув сіряк, додибав до столу, на лавку сів, надів на ніс окуляри, Єва глядить у вічі «пильненько», а «як прочитав, то Єві сказав: «Давай варенухи!»/Глечик хильнув» [Українська література 1983;159], і оголосив усім у пеклі радісну звістку про народження Христа, що викликало загальні веселощі й танці. Сумують тільки біси, які не матимуть влади над людьми, а найстарший у відчаї «хлеще горілку».

Картина веселощів і загальної рівності змальована у «Великодній вірші», де воскресіння Христа стає приводом пошанування кожної людини: «І піп сказав: «Обнімайте /Хлопців, дівок, молодиць, /Тільки ж – казав,– не минайте/Старців, сирот і вдовиць» [Українська література 1983; 162]. Старих і молодих розважають і вшановують товариством біблійні персонажі: Самсон, Авраам, Адам і Єва, Яків, Ісаак, Ревекка, а поряд з ними Мусій, Ярема і Міхей, Харко, Лисько і Овдій, а також Лот із дочками – усіх розважає грою на гуслих Давид, який «козацької дернув». Святі й миряни-селяни разом бенкетують і танцюють, «святий Афет» просить грати «запорозької», а парубки, молодиці та дівки «Перше навприсядки брали./потім били трепака./А дівчата забивали/ Підковками гопака./Якже взяли молодиці/ По-своєму бушувать, /Аж погубили спідниці,/Так взяло їх розбирать» [Українська література 1983; 164]. Присоромила їх біблійна Сара, закликала відпочити й заспівати «Неньку», водночас парубки «якусь гарненьку, мабуть, козацькую, гули». Подібні сцени читаємо в інших варіантах «Вірша на Великдень»: «Вірша, говореная гетьману запорожцями на світлий празник Воскресеніє Христово 1791 года», «Доповнення до Великодньої вірші», «Великодній сон» та ін. У всіх творах злі сили асоціюються з бісами й чортами, вони засмучені фактом Воскресіння Христа, а простий люд радіє визволенню не тільки з пекла, а й з неволі страху, адже визволив його сам Христос, який «був на роботі./Попалив собі чоботи./ Покіль пекло погасив» [Українська література 1983; 165]. Згадані тут і вороги – прус, кримський хан, при яких «ярма з шії не злазили», а нині «війт не ворчить», і не стучить десятник в ворота». Події української історії переплітаються з сьогоденням для слухачів таких віршів – очевидно, приємно було почути про визволення з неволі, братання всіх, позбавлення страху перед Богом і його карами хоча б у віртуальному світі.

Бурлескна творчість мандрівних дяків переводила слухачів у іншу реальність, де не було наймитів і кріпаків, усі почувалися вільними, працювали на своїй землі. Це особливо помітне у «Пісні світській», де змальована картина бенкетування і празникування «на святій горі». Разом зі «всього світа батьком» зібралися за столом ангели-херувими, Петро з апостолами, царі, пророки, священники, мученики, владики й пустельники, а поряд з ними молодиці й дівичі та прості мужики – Іван, Стець, Федір-Федько, Василь, Процько, Олекса з Савкою, Пантелеймон з Киришаком. Наливають у дзбани, п'ють глеками й коновками, «Николай наш чесний... крикнув вельми на Параску,/ би подала з медом пляшку» [Українська література 1983; 161] – реальна картина сільського весілля, чи хрестин. П'ють вишняк і медок, грають сільські музики разом з небожителями: тут і скрипочки, і цимбали, й дудки, пищалка і труба, під музику гості «втинають» гопака, плешуть у долоні. Усе змішалось, прості жіночки підпоюють владик: «А Давида-царя/Підпоїла Сара – алілуя!... Соломона-князя /Підпоїла Пазя – алілуя!/ Юрій теж з Сонєю/Тамував серце єю –

господи помилуй!» [Українська література 1983; 162].

Про те, що творчість мандрівних дяків не просто розважала громаду, а й була каталізатором людської свободи й гідності, свідчать урядові заборони «бродяжництва» вільних студентів і освічених дяків. Секуляризація монастирських земель, закріпачення селян, ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі та автономії Слобожанщини вели до цілковитого знищення російським самодержавством залишків української вольності. Верства мандрівних дяків в Україні була посередником між академічною культурою та освітою і життям українського села. Вони були тією середньою суспільною групою, яка творила сільську інтелігенцію, репрезентувала на селі культурну і освітню традицію. Дяк у сільській церкві не лише брав участь у обрядах та службах, а й вважався педагогом і вихователем, носієм освіти й просвіти, адже організовував початкову школу для дітей, яка була основою для подальшої середньої й вищої освіти. «Одне слово, дяк – це мандрівна академія наук і мистецтв, що задовольняла нескладні культурні вимоги села», – слушно зауважив Г. Нога [Нога 2001; 80]. Отже, можна сказати, що творчість мандрівних дяків причетна до реального суспільного життя й тим, що вони були справжніми просвітниками, носіями «променя світла» у царстві темряви, могли пробудити охоту до пізнання й навчання, і в багатьох справах пробуджували (Сковорода, Шевченко).

Зауважимо і особливо підкреслимо, що притаманний бурлескній і травестійній творчості гумор є національною рисою українського народу, він завжди допомагав жити й боротися, терпіти злигодні й нещастя, вселяв надію на краще, що бачимо, до речі, й нині, під час російсько-української війни. Гумор засвідчив, що він здатний дати людині принаймні тимчасовий перепочинок від буденних проблем, змушує на певний час про них забути. Людина стає більш розкутою, впевненою у власних силах, навіть вільною, гумор завжди був для неї життєствердним і життєлюбним, вселяв надію і оптимізм. Слухаючи подібні твори, проста людина утверджувалась у власній гідності – у цьому найважливіша заслуга творчості мандрівних дяків.

Список використаної літератури

- Гольбах, П. (1980) *Кишенькове богослов'я*, К., Політвидав України, 192 с.
- Махновець, Л. (1964) *Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.*, К., Наукова думка, 479 с.
- Нога, Г. (2001) *Звичаї тієї у давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть)*, К., Стило, 189 с.
- Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори* (1983) К., Наукова думка, 694 с.

Yuliia Hrybkova, Marija Kashuba

RIDICULING THE FLAWS OF THE CONTEMPORARY SOCIETY IN WORKS OF ITINERANT DEACONS

Satirical literature in Ukraine during the 17th–18th centuries was a part of the so-called “folk humor culture”, which was not officially recognized. It included the works of itinerant deacons. In reality, these were educated individuals who traveled the country for various reasons, earning their livelihood along the way. Their spoken works left a significant mark on Ukrainian culture in the 18th century and were filled with criticism of the flaws in the contemporary society. Through satire and humor, burlesque and travesty poetry of the deacons aimed to affirm human dignity and ridicule societal norms with the goal of improving them. Their critique was particularly directed at priests and the contemporary social elite, who were supposed to set a moral example for ordinary people. The main objective of the itinerant deacons was to instill high moral virtues in people. Christmas and Easter were the most favorable times for them. In their verses, the birth and resurrection of Christ were perceived as popular celebrations where ordinary people feasted and rejoiced alongside the saints. Such perception elevated the common person and instilled a sense of dignity in them.

Keywords: *Ukrainian society, burlesque and travesty poetry, itinerant deacons, condemnation of social vices, human dignity.*

References

- Holbakh, P. (1980) *Kyshenkove bohoslovia* [Pocket theology]. Kyiv, Polityvydav Ukrainy, 192 p.
- Makhnovets, L. (1964) *Satyra i humor ukrainskoi prozy XVI–XVIII st.* [Satire and humor of Ukrainian prose of the 16th–18th centuries]. Kyiv, Naukova dumka, 479p.
- Noha, H. (2001) *Zvychai tii u davnikh shkoliariv buvaly... (Ukrainskyj sviatkovyj burlesk XVII–XVIII stolit)* [Old schoolboys used to have such customs... (Ukrainian holiday burlesque of the 17th–18th centuries)]. Kyiv, Stylos, 189 p.
- Ukrainska literatura XVIII st. Poetychni tvory. Dramatychni tvory. Prozovi tvory* (1983) [Ukrainian literature of the 18th century. Poetry. Dramatic works. Prose works]. Kyiv, Naukova dumka, 694 p.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2023

Стаття прийнята 17.05.2023